

Gazdag Vilmos

A kárpátaljai magyar nyelvhasználat orosz/ukrán kölcsönszavai

Orosz/ukrán kölcsönszavakat a kárpátaljai magyar nyelvhasználat minden színterén találhatunk. Ugyanakkor az egyes nyelvhasználati színterek kölcsönszavakkal való megterheltsége jelentősen eltérhet egymástól. Azokon a területeken, ahol erős államnyelvi dominanciával kell számolni, nagyobb a kölcsönszavak előfordulása, mint azokon, ahol az anyanyelv szinte kizárólagos használatát figyelhetjük meg. A kárpátaljai magyar nyelvhasználatban meghonosodott kölcsönszavak száma összességében több százra tehető. A kérdés vizsgálata mindenképpen megkívánja azt, hogy kisebb kitérő keretében megismerkedjünk a kárpátaljai magyarság nyelvi helyzetével. A továbbiakban ezt kíséreljük meg röviden felvázolni.

A kárpátaljai magyarság nyelvi helyzetének főbb sajátosságai

A kárpátaljai magyarság esetében *őshonos* és *elrendelt kisebbségi kétnyelvűségről* van szó. Vagyis a közösség nem területcsere, hanem politikai okok miatt vált kisebbségivé, tagjainak túlnyomó többsége általában csak az iskolában találkozik az államnyelvvél,¹ első nyelve (a magyar) jogilag alárendelt helyzetben van az államnyelvhez (ukránhoz) képest.² Ezen kívül a kárpátaljai magyarság jelentős része magyar domináns kétnyelvű,³ azaz a privát szférában a magyar nyelv használata szinte kizárólagos, míg a formális színtereken a nyelvhasználat az állami szabályozás és az egyén nyelvtudása alapján realizálódik. Ez azt jelenti, hogy a kisebbségi helyzet következtében a kárpátaljai magyarok csak korlátozott szituációkban használhatják anyanyelvüket, a formális szférában való kommunikáció során pedig kénytelenek az államnyelvet, illetve az orosz nyelvet használni.⁴

Az orosz nyelv máig tartó, igen erős hatása elsősorban azzal magyarázható, hogy az ukrán nép az évszázadok során orosz uralom alatt élt, s nyelvét is csupán az orosz egyik nyelvjárásaként definiálták, vagyis nem kapott hivatalos nyelvi státuszt, s így átadó nyelvi szerepbe is legfeljebb csak a szomszédos népek tagjaival folytatott köznapi érintkezés során kerülhetett. Ezt fokozta az is, hogy a szovjet érában az orosz nyelv használati köre szinte minden nyelvhasználati színterre kiterjedt. Emellett az orosz nyelv, mint a Szovjetunió nem hivatalos államnyelve az oktatási rendszer minden fokozatában kötelező volt, így a kárpátaljai magyarság is többé-kevésbé elsajátította azt, s ennek köszönhetően még ma is jelentős szereppel bír. Az ukrán nyelv presztízse és a környező, elsősorban az ország területén élő kisebbségi nyelvekre való kihatása viszont lényegében csak a független Ukrajna létrejöttével erősödött meg. E hatást az állami nyelv- és oktatáspolitikai alakulása is nagymértékben fokozza. 1990-ben minden ukránjai, így a kisebbségi tannyelvű iskolákban is kötelező jelleggel bevezették az ukrán nyelv oktatását,⁵ majd

1 tudomány és társadalom

2007. július 13-án a Sztaniszlav Nyikolajenko oktatási miniszter által kiadott 607. számú rendelettel⁶ bevezették a továbbtanulás feltételeként is szolgáló egységes érettségi tesztrendszer, amely a kisebbségi iskolák végzősei számára is kötelezővé tette az emelt szintű ukrán nyelv és irodalom vizsgát.⁷

A 2012. július 3-án elfogadott új ukrán nyelvtörvény⁸ elvben pozitívan kellene, hogy hasson a kárpátaljai magyarság nyelvi helyzetére, illetve az anyanyelvi oktatáshoz fűződő viszonyára is, ugyanis lehetővé teszi, hogy azokon a közigazgatási egységeken belül, ahol egy-egy nyelv beszélői elérik a 10%-os arányt, a kisebbségi nyelv az államnyelv mellett használható lehet az államigazgatásban, az önkormányzatok munkájában, a bírósági eljárásokban, a nyilvános közéletben, az oktatásban stb. Egyelőre még kérdéses, hogy a törvényt a gyakorlatban is alkalmazzák-e, illetve, „hogy az állam megteremti-e az alkalmazáshoz szükséges feltételeket, tudnak és akarnak-e biztosítani a kisebbségi ügyintézésre is képes hivatalnokokat, állami tisztviselőket, lesznek-e kétnyelvű úrlapok, formanyomtatványok stb.”⁹

Miért kerül sor a szavak kölcsönzésére?

Az egymással érintkező nyelvek közötti kapcsolat leggyakrabban a szókészlet szintjén mutatkozik meg, hiszen a nyelv szókészlete a nyelvi rendszer leglazábban strukturált része, amely könnyen fogad be új elemeket.¹⁰ Fontos megvizsgálni, hogy vajon miért kerül sor adott nyelvek között lexikai elemek kölcsönzésére. E kérdés kapcsán számos elmélet született, amelyek túlnyomórészt megegyeznek a kölcsönzést kiváltó alapvető okokban. A kárpátaljai magyar nyelvjárásokban meghonosodott kölcsönszavak átvételének okait Kótyuk István jelentéstani tényezőkkel magyarázza.¹¹ Eszerint az ungi magyar nyelvjárás ukrán jövevényszavai három csoportra oszthatók: 1) amelyek új, eddig ismeretlen fogalmakat jelölnek; 2) amelyek lexikai megfelelői a már meglévő magyar szavaknak; 3) érzelemkifejtő szavak, amelyeknek a magyar nyelvben számos szinonimája van. A *kétnyelvűség és a kárpátaljai magyar köznyelv* c. tanulmányában a kölcsönszavak kapcsán viszont azt hangsúlyozza, hogy „e szavak túlnyomó többsége fölösleges a nyelvben, mivel az általuk jelölt fogalmaknak megvan a magyar neve” ugyanakkor „magyar megfelelőjük legfeljebb akkor bukkan fel, ha a beszélő nagyon választékos akar lenni, és kínosan ügyel nyelvhasználatára”.¹² A szerző kölcsönszavak beáramlását és meghonosodását a következő okokkal indokolta: adott tárgy vagy dolog ezen a néven vált ismertté; hivatalos helyen, hivatalos személyek használják; kényelemszeretet, a beszédtempó felgyorsulása (nem gondolkodunk a magyar megfelelőn, mivel a kölcsönszó gyakran rövidebb és könnyebben ejthető, mint a magyar megfelelője); nyelvi igénytelenség, gyakorlatlanság. Az általa vizsgált nyelvi sajátosságok kapcsán megjegyzi, hogy azok első soron a beszélt köznyelv jellemzői, s az írott nyelvbe ritkán kerülnek be, s hogy tervszerű és következetes nyelvművelő munkával kellene törekedni a kétnyelvűség tökéletesítésére, az anyanyelv tisztaságának megőrzésére.¹³

Az orosz/ukrán kölcsönszavak elkülönítési nehézségeiről

Az orosz és az ukrán szoros rokonságban álló keleti szláv nyelvek, amit a szókészletük nagyarányú azonossága is jól mutat. Viszonylag egyszerű az átadó nyelv meghatározása akkor, amikor az orosz és az ukrán nyelvi alak mutat valamilyen hangzásbeli eltérést. Így például a pótkocsi jelentésben használt *pricep* kapcsán egyértelműen ki lehet jelenteni,

hogy az orosz *нручен*, és nem az ukrán *нручин* átvétele. A hullámpala megfelelőjeként használt *sifer* szó viszont az ukrán és az orosz nyelvben is azonos hangalakú. Ez alapján nem lehet egyértelmű választ adni, hogy melyik nyelvből vettük át. Természetesen a nyelven kívüli tényezők figyelembe vételével is megpróbálhatjuk eldönteni a kérdést, s így az orosz gazdaság magasabb fejlettségi szintjére hivatkozva mondhatjuk, hogy ez a szó az orosz nyelvből származik. De ilyen esetekben alapos történeti kutatás révén lehetne csak pontos választ adni. Egyértelműen azonban, hogy a kárpátaljai magyar lakosság által használt keleti szláv kölcsönszavak túlnyomó többsége orosz eredetre vezethető vissza. Viszont vannak olyan szláv kölcsönszavaink is, amelyeknek az orosz és az ukrán nyelvi változata semmiféle hasonlóságot nem mutat. Az ilyen kölcsönszavak párhuzamosan, egymás szinonimáiként használatosak. Ilyenek például az igazolás jelentésben használt ukrán *dovidka*, illetve orosz *szprávká*, vagy a különböző hivatalok szakosztályát jelölő ukrán *vidgyil*, orosz *otgyel* kölcsönszavak.

A kölcsönszavak fogalomkörökbe való sorolásának lehetőségeiről

A nyelvészek többsége egyetért abban, hogy a kölcsönszavak vizsgálata során célszerű elvégezni ezek fogalomköri csoportosítását, ezáltal ugyanis pontosabban kirajzolódnak azok a nyelvhasználati színterek, amelyeknél fokozott mértékben érvényesül a szláv nyelvi hatás. Így tehát a másodnyelvi elemek fogalomköri csoportosítása nem újszerű dolog a nyelvészetben. Az egyes fogalomköri kategorizációk jelentős eltéréseket is mutathatnak,¹⁴ amelyek főleg a katalogizált elemek eltéréséből fakadhatnak. Emellett fontos felhívni a figyelmet arra is, hogy az egyes kölcsönszavak egyidejűleg akár több fogalomkörbe is besorolhatók. Így pl. a magyar nyelvi ápoló kölcsönszói megfelelőjeként elterjedt *szanitár*, illetve annak nőnemű *szanitárka* változata besorolható az egészségügy és a tisztaság, foglalkozások kategóriába is.

1. A formális nyelvhasználati színterekhez kapcsolódó orosz/ukrán kölcsönszavak

Amint azt már fentebb is jeleztük, az idegen nyelvi vagy másodnyelvi hatás az egyes nyelvhasználati színtereknél eltérő intenzitással jelentkezik. Ezt az eltérést jól mutatja az adott nyelvhasználati színtérnek megfelelő fogalomkörhöz tartozó kölcsönszavak száma is.

a) *A hivatali élettel kapcsolatos kölcsönszavak.* A kárpátaljai magyarok esetében is a formális nyelvhasználati színterek azok, amelyek kapcsán a kölcsönszavak nagyarányú használatát figyelhetjük meg, ugyanis ezeknél erős az államnyelvi dominancia. Ugyanakkor a hivatali élethez köthető kölcsönszavak jelenléte a kárpátaljai magyar lakosság mindennapi kommunikációja során is megfigyelhető. Számos intézmény vagy szervezet, foglalkozás, dokumentum megnevezésére használunk kölcsönszavakat. Olyanokra gondolunk itt, mint pl. a *rájkom* = járási tanács, *birzsa* = munkanélküli hivatal, *OVIR* = útlevélosztály, *szilszovjet* = községi tanács vagy a *dohovor* = szerződés, *paszport* = személyigazolvány vagy útlevel, *zájáva* = kérvény, *práva* = gépjárművezetői jogosítvány, illetve a *szekretár* = titkár, *kasszir* = pénztáros, *perevodcsik* = tolmács, *ucsotcsik* = számfejtő stb.

b) *A katonasággal kapcsolatban meghonosodott kölcsönszavak.* A kárpátaljai magyar férfi lakosság túlnyomó részének lényegében csak a katonai szolgálat idején sikerül használható államnyelvi (orosz vagy ukrán) nyelvtudásra szert tennie. Ez természete-

1 tudomány és társadalom

tesen azzal áll összefüggésben, hogy a katonaságban a hivatali érintkezés kizárólag csak államnyelven folyik, s az esetek túlnyomó többségében a magyar nyelvterületről származó férfiakat valamely belső ukrainai laktanyába sorozták/sorozzák be, ahová a legjobb esetben is csak egy-két magyar nyelvet beszélő személy került. Az államnyelv kizárólagos használata következtében a kárpátaljai magyar lakosság körében a katonai tisztségek vagy a katonai élettel kapcsolatos más dolgok/fogalmak magyar nyelvi megnevezései lényegében ismeretlenek. Ezért ha valaki a katonaságban szerzett élményeiről beszél, akkor természetes az, hogy az őrmestert *szerzsánt*, a hadnagyot *lityinant*, míg a laktanyát *csász*, a kiküldetést pedig *komangyirovka* néven nevezve említi.

c) *Az oktatás- és egészségügy kölcsönszavai.* A kárpátaljai magyarok oktatási helyzetében fontos szerep jutott és jut ma is az aktuális államnyelvnek. Egyrészt a kisebbségi tannyelven oktató iskolákban kötelező jelleggel oktatják, másrészt főleg a szakközépiskolai és felsőoktatási intézményekben kizárólagos szereppel bír. Kárpátalján számos szakmát csak államnyelven lehet elsajátítani, ami gyakran az oktatási kínálat szűkösségével, gyakran pedig a kisebbségi nyelven folyó képzés feleslegességével magyarázható. Hiszen, ha Kárpátalján valaki magyar nyelven végezné el a jogi kart, akkor lényegében nem lenne esélye arra, hogy Ukrajnában munkát találjon. Ennek is köszönhető az, hogy az oktatással kapcsolatos beszéd során például gyakran hallhatjuk a *zacsotka* = lecke-könyv, az *ucsiliscse* = szakiskola, *sztpendium* vagy *sztipi* = ösztöndíj, *praktika* = szakmai gyakorlat stb. kifejezéseket.

Hasonló a helyzet az egészségügyben is. Az orvosok és az ápolónők képzése államnyelven folyik, s gyakori jelenség, hogy olyan egészségügyi szakemberek kerülnek egy-egy magyar közösségbe, akik valahonnan Ukrajnából származnak, s nem értik a magyar nyelvet. Ennek megfelelően ezeknél a nyelvhasználati színtereknél is jelentős számú orosz/ukrán kölcsönszót találhatunk, pl. *aptecska* = elsősegély csomag, *gripp* = influenza, *invalid* = rokkant, *szesztra* = nővér stb.

d) *Pénznevek.* A pénznevek kapcsán gyakran felmerülő kérdés az, hogy ezek kölcsönszavak vagy pedig egzotizmusok? Véleményünk szerint a kárpátaljai magyarok nyelvhasználatában előforduló pénznevek, mint pl. a *grivnya/hrivnya* = Ukrajna hivatalos pénzneme, a *rubel* = a volt Szovjetunió és a jelenlegi Oroszország pénzneme, illetve a pénzermét jelölő *kopijka/kopek*, a kölcsönszavak kategóriájába kell, hogy besorolásra kerüljenek, ugyanis ezek használata a mindennapi kommunikációban előforduló természetes jelenség, s nem pedig az idegenszerűséget kiemelni kívánó hatáselem.

2. Az informális nyelvhasználati színterek orosz/ukrán kölcsönszavai

A magyar nép már a honfoglalás előtt is kapcsolatba került a szláv népekkel. A honfoglalást követően ez a kapcsolat szomszéd-sági kapcsolattá alakult. A szoros gazdasági és kulturális kapcsolatok révén mindkét nép sokat tanult egymástól. Az áruk cseréje mellett a kulturális és nyelvi adásvétel is aktívan folyt, mely jól kimutatható a szláv és a magyar kultúra és nyelv körében is. A fokozott nyelvi kapcsolatok színtereiül természetesen az egymással határos nyelvterületek szolgáltak.¹⁵ Így tehát a kárpátaljai magyar nyelvjárások már Trianon előtt is a magyar nyelvterület peremvidékét alkották, ahol több nép mindennapi kapcsolatban élt egymás mellett. E népek mind kultúrájukban, mind nyelvükben hatással voltak egymásra. Kárpátalján tehát a kétnyelvűség természetes jelenségnek tekinthető.

A két nép közötti informális nyelvi kapcsolatokra utaló kölcsönszavak az élet szinte minden területéről adathatók, s számuk összességében meghaladja a formális nyelvhasználati színterek kölcsönszavainak számát. E szavak között sok olyat találhatunk, amelyek a történelem során jelentkezett kapcsolatok nyomán honosodtak meg, de természetesen jelentős a modern kori átvételek száma is. A mindennapi kommunikáció során használt orosz/ukrán kontaktuselemek számos fogalomkörbe csoportosíthatók. Lássunk ezek közül néhányat:

- a) *Földrajzi egységek, népek és vallások nevei:* *verhovina* = hegyvidék, *hucul* = Kárpát-ukrán népcsoport, *pravoszláv* = ortodox stb.
- b) *Növények (zöldségek/gyümölcsök) nevei:* *grecka* = tatárka/hajdina, *baklacsán* = padlizsán, *murkó* = sárgarépa stb.
- c) *Ételek és italok nevei:* *marmaládé* = gyümölcssajt, *tusonka* = konzervhús, *pelmenyi* = húsos derelye, illetve *szok* = gyümölcslé, *sampánszki/sampán* = pezsgő stb.
- d) *Edények:* *bánka* = befőttes üveg; *butilka* = üvegpalack; *csájnik* = teáskanna stb.
- e) *Ruhaneműk és lábbelik:* *kurtka* = dzseki, *vájlinyiki* = posztócsizma, *kombinzon* = kezeslábas stb.
- f) *Munkaeszközök, használati tárgyak:* *nozsóka* = gallyvágó fűrész, *sláng* = slag, *roszkladuska* = nyugagy stb.
- g) *Gépek, közlekedési eszközök:* *elektricska* = villanyvonat, a HÉV megfelelője, *pompa* = szivattyú, *krán* = emelődaru stb.
- h) *Sport és szórakozás:* *turnyik* = nyújtó, *sáski* = dámapjáték, *voléba* = röplabda stb.

A fent felsorolt szavak és fogalomkörök csupán töredékét képezik a kárpátaljai magyarok által használt orosz/ukrán kölcsönszavaknak, ám a nyelvi helyzet felvázolására így is elegendőek.

Jegyzetek

¹ Beregszászi Anikó – Cserniczkó István: *A kétnyelvűség típusai a kárpátaljai magyar közösségben.* In: Cserniczkó István (szerk.): *A mi szavunk járása. Bevezetés a kárpátaljai magyar nyelvhasználatba. Kárpátaljai Magyar Tanárképző Főiskola, Beregszász, 2003. 41. o.*

² Cserniczkó István: *A magyar nyelv Ukrajnában (Kárpátalján).* Osiris Kiadó – MTA Kisebbségkutató Műhely, Budapest, 1998. 198. o.

³ Beregszászi Anikó – Cserniczkó István, i. m. 40–41. o.

⁴ Cserniczkó István: *Amit a kárpátaljai magyar kétnyelvűségről tudunk.* In: Kiss Gábor – Zaicz Gábor (szerk.): *Szavak – nevek – szótárak. Írások Kiss Lajos 75. születésnapjára.* MTA Nyelvtudományi Intézete, Budapest, 1997. 88. o.

⁵ Cserniczkó István: *Az ukrán nyelv Kárpátalján = Regio, 9. évf. 1998. 1. szám, 8. o.; uő: Az ukrán nyelv oktatása Kárpátalja magyar iskolaiban.* In: Lanstyák István – Szabó Mihály Gizella (szerk.): *Nyelvi érintkezések a Kárpát-medencében különös tekintettel a magyarpárú kétnyelvűsége.* Kalligram Könyvkiadó – Magyar Köztársaság Kulturális Intézete, Pozsony, 44–59. o.

1 Tudomány és társadalom

⁶ <http://oipopp.ed-sp.net/content/view/218/36>

⁷ Vö.: Orosz Ildikó: *A magyar anyanyelvű/anyanyelvi oktatás és képzés helyzete Kárpátalján (1991–2010)* In: A II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Főiskola Lehoczky Tivadar Intézetének tanulmánygyűjteménye, Beregszász, 2010. 93–106. o.; Molnár Anita: *Magyar vagy ukrán tannyelvű iskola? A tannyelv lehetséges következményeiről Kárpátalján.* In: Fábri István – Kötél Emőke (szerk.): *Határhelyzetek III. Önmeghatározási kísérletek: hagyományőrzéstől a nyelvi identitásig.* Balassi Intézet – Márton Áron Szakkollégium, Budapest, 2010. 188–190. o.; Séra Magdolna: *Érvek és ellenérvek az iskolai tannyelvválasztásban (avagy az oktatáspolitikai változások hatása a kárpátaljai magyar közösségre irányított beszélgetések alapján)* In: Fábri István – Kötél Emőke (szerk.): *Határhelyzetek III., i. m.* 168. o.

⁸ A törvény ukrán nyelvű hivatalos szövegét lásd: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/5029-17>, nem hivatalos orosz, magyar és angol nyelvű fordítását lásd: <http://www.r-u.org.ua/akt/2078-news.html>

⁹ Fedinec Csilla – Cserniczkó István: *Nyelvtörvény Saga Ukrajnában: A lezáratlan 2012-es fejezet* In: *Kisebbségkutatás*, 21. évf. 2012. 3. szám, 588. o.

¹⁰ Lanstyák István: *Nyelvből nyelvbe. Tanulmányok a szókölcsonzéről, kódváltásról és fordításról.* Kalligram Könyvkiadó, Pozsony, 2006. 15. o.

¹¹ Ковтюк И.: *Украинские заимствования в ужанском венгерском говоре. Под редакцией и с предисловием А. Золтана. Ниредьхаза, 2007. 75. o.*

¹² Kótyuk István: *A kétnyelvűség és a kárpátaljai magyar köznyelv.* In: *Kétnyelvűség a Kárpát-medencében.* Kiadja a Széchenyi Társaság, a Pszicholingva Nyelviskola közreműködésével. Budapest, 1991. 67. o.

¹³ Uo. 69. o.

¹⁴ Vö. pl. Franz Miklosich: *Die slavischen Elemente im Magyarischen.* Denkschriften der Kaiserlichen Akademie der Wissenschaften, Philosophisch-Historische Classe 21. Band, Wien. 1872. 1–74. o.; Bárczi Géza: *A magyar nyelv életrajza,* Gondolat Kiadó, Budapest, 1963., újabb kiadás: Custos Kiadó, Budapest, 1996; Rot Sándor: *Magyar-ukrán nyelvi kölcsönhatás.* In: Balázs János (szerk.): *Nyelvünk a Duna-tájon.* Tankönyvkiadó, Budapest, 1989. 351–401. o.; Ковтюк И., i. m.

¹⁵ Erről részletesen lásd: Lizanec Petro: *Magyar–ukrán nyelvi kapcsolatok (A kárpátontúli ukrán nyelvjárások anyagai alapján).* Egyetemi jegyzet. USZSZK Felső- és Szakközépoktatásügyi Minisztériuma, Uzshorodi Állami Egyetem. Uzshorod, 1970. 9–34. o.